

Горан Васин
 Универзитет у Новом Саду
 Филозофски факултет
 Одсек за историју
 goranvasin@yahoo.com

Оригиналан научни рад
 примљено: 17. април 2013
 прихваћено: 1. октобар 2013

ПРЕЧАНСКА ПОЛИТИКА, КЊАЗ НИКОЛА И ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНАК 1882. ГОДИНЕ*

Сажетак: Аустро-Угарска се током 1882. суочила са организованим отпором српског и муслиманског становништва у Херцеговини. Незадовољство је узроковано одредбама у погледу војне организације, али је суштински било мотивисано и аграрним и политичким питањима. Црна Гора је традиционално имала важну улогу када су у питању дешавања у Херцеговини, која је имала вишедеценијску традицију ослањања на Цетиње, када су у питању политичке и војне акције. Присуство јаке Аустро-Угарске натерало је књаза Николу да води обзривију и помирљивију политику, иако се незванично често дешавало другачије. Тим поводом пречанска политичка елита, како либерална тако и конзервативна, такође је у складу са политичким традицијама претходних устанака помно пратила сваки потез црногорског књаза и Црне Горе као једног од кључних фактора националне и балканске политике. Решавање српског и источног питања поново је усталасало страсти пречанске политичке сцене, посебно када се сагледа однос према аустроугарској балканској политици која је већ тада попримала обресе тежњи ка анексији Босне и Херцеговине. Чланцима се релативно често оглашавао и Светозар Милетић, који је сломом устанка и симболички завршио своје активно бављење политиком.

Кључне речи: књаз Никола, Светозар Милетић, Херцеговина, устанак, Аустро-Угарска, пречани, Црна Гора.

Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине у код пречанских либерала доживљена је као национални пораз. СНСС је константно указивала на штетност одредби Берлинског конгреса по српски народ и две српске државе: Србију и Црну Гору. Култ црногорске државе и црногорског владара књаза Николе и даље је, међутим, остао јак. Величане су победе Црногораца током Велике источне кризе и са великим интересовањем са пратио било какав потез Николе Петровића. С друге стране, Књажевина Црна Гора је стицањем независности преузела и одређене

* Текст је настао као фазни резултат рада на пројекту *Војвођански простор у контексту европске историје* (број 177002) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

међународне обавезе које је морала да испуни. Уместо релативно слабе и неорганизоване Турске, први сусед је постала јака Аустро-Угарска која се после Берлинског конгреса поставила у позицију кључног и доминантног чиниоца на Балкану. Више није било могуће да Црна Гора несметано контролише стање у Херцеговини или инспирише организовање устанака, као што је то био случај у периоду 1852–1878. Књаз Никола је морао да своју спољнополитичку стратегију суочи са реалним стањем ствари и да не изазива свог моћног суседа. Његова традиционална проруска политика остала је ипак у зависности од односа Великих сила и одлука које ће се доносити под окриљем Тројецарског савеза. Моногбројни проблеми са којима се суочила Црна Гора приликом решавања тзв. Гусињског питања, које је две године ономогућавало земљу да заокружи своје границе, сведочили су о томе да Књажевина мора врло опрезно да конципира сваки свој потез када је у питању однос са Аустро-Угарском.¹

Следећи велики спољнополитички изазов за Црну Гору било је избијање устанка у Херцеговини почетком 1881. против аустроугарских власти, који је понајвише био изазван Привременим војним законом од 4. новембра 1881. Отпор закону посебно је био јак у устаничким крајевима Херцеговине и областима које су се граничиле са Новопазарским санџаком. Поједине устаничке породице су почеле да се пресељавају у Црну Гору, док су Муслимани у Херцеговини најављивали своје иселјење у Турску. Чувена Српска православна мостарска општина је негирала суверена права аустријском цару, што је резултирало судским процесом и распуштањем општине.² Тако су некадашње размирице Срба и Муслимана све више профилисане у значајну сарадњу у заједничком устанку против Аустро-Угарске. Почетком устанка се сматра напад на жандармеријску станицу у Улогу 10–11. јануара 1882, иако је четовање почело раније, током новембра и децембра 1881. Устанак се брзо проширио на Билећки, Столачки и Невесињски срез, док је у Гатачком срезу интервенцијом војводе Богдана Зимоњића било мирније.³ Без обзира на нерешене аграрне односе, почела је фаза интензивније сарадње Срба и Муслимана. Што се тиче Црне Горе, и поред блиских веза са Херцеговцима у

¹ Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Срба у Црној Гори 1496–1918*, Нови Сад 2013, 247–250.

² Владимир Ћоровић, *Мостар и његова православна општина*, Београд 1933, 85–92; Душан Берић, *Срби у Мостару и његовој околини 1844–1918*, Срби у Мостару, Београд 2001, 175–180.

³ НМЦГ, АО, Никола I, 38–39, 57–60, 63–65, 70, 75, 78, 84, 87–88, 92, 94, 97–98, 105–106, до 254/1881, врло опширно се говори о свим дешавањима везаним за почетке устанка. Књаз Никола је подробно извештаван о свим акцијама Стојана Ковачевића и његовом четовању, без обзира на савете да мирује. Цетиње је редовно било извештавано и о покретима Аустроугарске војске. Књаз Никола је у више наврата инсистирао да се посебно води рачуна о томе да херцеговачки устаници не прелазе у Црну Гору (134, 167, 185–186, 197/1881). Књаз је такође детаљно информисан о томе да се Аустро-Угарска жали на хајдучке и разбојничке нападе одреда који су стизали и из Црне Горе. Несумњиво је да ниједна акција устаника није прошла без помне анализе или интервенције Цетиња.

Користимо ову прилику да се најсрданије захвалимо на предусретљивости и помоћи приликом архивског истраживања за ову тему на Цетињу, госпођама Тамари Радоњић из Државног архива Црне Горе, и Марини Мијатовић и Беби Иванишевић из Архивског одељења Народног музеја Црне Горе на Цетињу. Својим приступом и односом према истраживачу заслужују истинску захвалност писца овог рада.

ранијим устанцима 1852–1862. и 1875–1878, књаз Никола је, истакли смо, морао да води више рачуна о ставу Аустро-Угарске о овом питању. Било каква војна интервенција значила би директно мешање у унутрашње послове Дунавске монархије, што је књаз свакако покушавао да избегне. Аустро-Угарска је користила свој положај да што више одвоји Херцеговину од Црне Горе. Када је прављена граница, она је стратешки трасирана да онемогући било какво повезивање некадашњих устаничких и ратних сабораца. Такође било какав активнији потез са Цетиња Беч је могао да осујети затварањем границе, увођењем нових царина, забраном увоза производа, што је било катастрофално за слабо развијену црногорску привреду. Склапање зајма Црне Горе код бечких банака 1881. било је уско повезано са овим питањем. Аустро-Угарска је користила економски утицај да потисне до тада неприкосновен положај Русије на Цетињу.⁴

У Херцеговачком устанку 1875–1878, Пеко Павловић, Петар Вукотић, Лазар Сочица, Богдан Зимоњић, директно су добијали инструкције са Цетиња, што је бечким војним круговима била добро позната чињеница. Књаз Никола је у тим догађајима посебно водио пријатељску политику према муслиманском становништву и херцеговачким муслиманским вођама Авдићима, Ризванбеговићима, Љубовићима и Ченгићима. У том питању став Николе Петровића према муслиманима био је наставак идеологије која је постојала и у ранијем периоду, а која ће бити настављана и касније, све до краја независне Црне Горе.⁵ Одмах после Берлинског конгреса књаз Никола је био суштински приморан да утиче на пацификацију и неутралисање отпора окупационим властима у Херцеговини, где је његов углед и код српског и код муслиманског становништва био изразито велик. Књаз Никола је још раније, у јесен 1878, да би скинуо сумњу са себе, расформирано херцеговачке одреде у црногорској војсци. Свестан да ће Аустро-Угарска помагати католичко становништво и да ће Срби и Муслимани бити незадовољни стањем, књаз је опрезно и вешто водио политику потпоре, али и уједно званичног немешања у унутрашње односе у Босни и Херцеговини.⁶

Од момента када се у Херцеговини покренуо први оружани сукоб, либерали пречани су у складу са својом националном политиком и акцијом у погледу подршке Црној Гори детаљно извештавали о сваком догађају везаном за ово ново политичко врење у српским крајевима, како је често писало у *Застава*. Јасна тенденција је била да се Цетиње ослободи одговорности за догађаје који су били директно везани за устаничке операције у Кривошијама и Херцеговини. Књаз Никола је наводно већ тада наложио да се строго води рачуна о граничном појасу према Грахову и Херцеговини уопште.⁷ Стојан Ковачевић је од самог почетка војних окршаја апострофиран као кључни устанички вођа и организатор отпора против

⁴ Радослав Распоповић, *Црна Гора и Велике силе 1878–1903*, Црна Гора и Русија, 264–266.

⁵ Вид. опширније: Шербо Растодер, *Вјерска политика краља Николе 1878–1912 (однос према муслиманима)*, Краљ Никола – личност, дјело и време, књ. 1, ЦАНУ, Подгорица 1998, 575–597.

⁶ Хамдија Капиџић, *Црна Гора према Херцеговачком устанку 1882године*, ГИДБИХ, Сарајево 1954, 144–146; Hamdija Kapidžić, *Hercegovacki ustanak 1882*, Sarajevo 1958, 85–92, 96–101, 109–113.

⁷ *Застава*, бр. 187, 8/20. децембар 1881; *Застава*, бр. 188, 9/21. децембар 1881.

аустроугарске жандармерије на терену.⁸ Либерали су исто тако немилице критиковали методе и начин на који је Двојна монархија управљала у окупираним областима „крвљу српском напојене земље“, а романирано је пренет и стих из народне (епске) песме који је сведочио о томе да се Херцеговина неће помирити са новим мерама и законима који су прописани током јесени 1881:

„Бјеше облак сунце ухватио
Бјеше гору тама притиснула
Пред олтаром плакаше кандило
На гусле се струне покидале.“⁹

Либерали су на тај начин остајали верни својој дугогодишњој политици коју су водили када је у питању решавање Источног питања и положаја Босне и Херцеговине према два српским државама. Херцеговачко-бокелско ратовање у листу пречанских либерала поредило се са дешавањима 1862. и 1875. уз коментар да ће европске силе увидети и схватити да се одлуке Берлинског конгреса када је у питању Босна и Херцеговина морају променити у корист Србије и Црне Горе. Очекивала се и помоћ Русије у овом погледу.¹⁰ Тим поводом чланком се огласио и Светозар Милетић који је критиковао политичку и финансијску политику Аустро-Угарске према Босни и Херцеговини са посебно оштрим освртом на Андрашијеву балканску политику током периода 1875–1878. Милетић је тврдио да се Аустро-Угарска спрема да изврши анексију Босне и Херцеговине, али да јој се такав једнострани акт не може дозволити без новог европског конгреса и промене односа

⁸ Стојан Ковачевић (Срђевићи код Гацка, 1821 – Никшић, 1911), у време устанка Луке Вукаловића одлази у хајдуке. На почетку је ратовао са мањом групом, али се прикључивањем његовог брата Петка и великог броја бораца његово учешће у борба интензивира. Од тог момента његове чете контролишу линију Иван планина – Коњиц – Мостар и путеве Никшић–Гацко и Невесиње–Мостар. Учествовао је у бици на Грахову 1858. и био ранен. Наставио је са борбама и после склапања примирја између Вукаловића и Турака. Његове чете су учествовале у борбама у кланцу Дуга 1862. Када су његовог брата Петка на превару убили Турци у Мостару, окупио је чету и наставио да нападе на турске војнике. У другој половини шездесетих хајдукује у Дробњацима, Пиви и Бањанима. Често се сукобљавао са књазом Николом. Када је делегација Омладине ишла на договор са црногорским књазом 1872, лично их је спровео. Због тога га од књаза Никола предао Турцима, али је пуштен на интервенцију руског конзула у Мостару. Током устанка 1875–1878. није се приклонио главнини војске, већ је са својим четама изводио појединачне нападе. Посебно се истакао приликом освајања утврђења Крстац. Није се мирно са аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине. Средином 1881. са мањом четом се поново активирао у нападима на аустроугарске војне објекте. Ускоро му је глава уцењена на 100 дуката. Са четом се пребацио у Кривошије, где је ускоро избио устанак. Од јануара 1882. око његове чете се окупљају и Срби и Муслимани. Са Салком Фортом и Пером Тунгузом је активно радио на окупљању чета и устаника. Фебруара 1882. чак накратко успева да заузме Фочу. Због сукоба са Богданом Зимоњићем и књазом Николом бива потиснут у други план. Септембра 1882. књаз Никола га на превару хвата и интернира у Подгорицу. Након амнестије настанио се у 1885. у Никшићу. Био је у опозицији књазу Николи. Његова ратничка слава далеко је надмашила оквире Црне Горе и Херцеговине. Био је почасни члан многобројних словенских друштава у Петербургу и Одеси. Алекса Шантић му је посветио песму „Стојан“. Сахрањен је уз велике почести, а од 1955. гроб му се налази у Цркви Св. Василија Острошког у Никшићу (Југослав Вељковски, *Ковачевић, Стојан*, Српски биографски речник, 5, Нови Сад 2011, 145–146).

⁹ *Застава*, бр. 189, 11/23. децембра 1881.

¹⁰ *Застава*, бр. 193, 18/30. децембар 1881.

према српским државама.¹¹

Од почетка 1882. готово да није било дана да се није поменула нека устаничка акција или улога и место Црне Горе у том погледу. Крајем децембра 1881 / почетком јануара 1882. ађутант књаза Николе Нико Матановић је боравио у Бечу и у разговорима са бечким новинарима истицао да „Црна Гора ни из финансијских ни из политичких разлога не може поставити војнички кордон према Херцеговини“. Он је додао да је Херцеговина крвавим жртвама била задобијена пре Берлинског конгреса, али да се Књажевина морала одрећи ове области у којој живе „пријатељи и сродници“. Ипак, Матановић је нагласио да се мора помоћи херцеговачким избеглицама и да се морају прихватити жене и деца који потраже уточиште у Црној Гори.¹² Владика бококоторски Герасим Петрановић је тим поводом упозорен од стране фелдмаршала Чикоша да ће „Срби у Кривошијама извући краћи крај. Стрпљење владе у Аустрији достигло је свој врхунац... цар је до сада хтео да избегне проливање крви, у нади да ће они [устаници – прим. Г. В.] то увидети, али хуманитет има својих граница, а када дужност налаже, мора сваки осећај ћутати.“¹³ Према писању бечке штампе (*Tageblatt*), на седници Заједничког министарског већа, Калман Тиса се заложиио за војну акцију у Боки которској. У том моменту око 28.000 војника је већ било под оружјем, док се до краја фебруара очекивало њих још око 35.000. Што се тиче финансија, на Већу се посебно разговарало о томе колика је реална количина новца потребна да се смири стање, када се има у виду да је угушивање Бокелског устанка 1869. коштало државу 4 милиона. *Neue Freie Presse* је у чланку поводом све жешћих окршаја у Херцеговини преносио вести да Стојан Ковачевић са својим четама (око 1.000 људи) подбуњује становништво на простору од Фоче, Гацка, Невесиња до Мостара.¹⁴ Како је устанак одмицао, све већи број некадашњих бораца црногорско-херцеговачке војске 1875–1878. се прикључивао Ковачевићу, што је представљало проблем и за аустроугарске војне власти и за црногорског књаза Николу, који је био под будним оком бечких владајућих кругова. Црна Гора није губила из вида двоструку опасност која је све више притискала: да изгуби утицај у Херцеговини непомагањем устанка или да се директно конфронтира са Аустро-Угарском, што је лако могло да доведе до националне катастрофе. Активно учешће Паштровића, Маина и Брајића, Побора (под утицајем Ђура Зеца познатог из устанка 1869, Вукала Мартиновића и Вита Рађеновића) било су немала брига за књаза Николу.

Штампа широм Монархије је извештавала да се у Херцеговини Муслимани (Осман-бег Тановић) и Срби свуда одупиру царској војсци, а стање је оцењено као веома озбиљно. Војни команданти су на терену били суочени са чињеницом да није био у питању отпор више чета устаника већ добро организовани устанак који ће одузети доста времена и средстава. Престонички листови (Беча и Пеште) окривљивали су непријатељску агитацију из Србије и Црне Горе, као значајан

¹¹ Светозар Милетић, *Сабрани списи*, књ. 3, Београд 2002, 816–818.

¹² *Застава*, бр. 2, 3/15. јануар 1882 (у истом броју је јављено да устанички војвода Стојан Ковачевић са својим одредом четује на просторима између Херцеговине и Кривошија).

¹³ *Застава*, бр. 3, 5/17. јануар 1882.

¹⁴ *Застава*, бр. 4, 6/18. јануар 1882; бр. 5, 8/20. јануар 1882.

моменат за распаљивање устанка. *Pesti Naplo* је био директан: „стојимо у очи споља распирене значајне политичке побуне, шта више не у очи побуне, већ на очи војске црногорске самосталне државе, дакле рат водимо са једном страном државом. Отуда може слѣдовати да и против Црне Горе наступимо... што крв и сада тече мађарских синова и бојадише сиве планине – сад не можемо Босну и Херцеговину Србима препустити, јер то би била самоубиствена политика.“ Ускоро се почело и са објављивањем имена официра Аустро-Угарске војске који су изгубили животе у борбама са устаницима. Од 16. до 23. јануара било их је 36. Пречански либерали су писали у склопу херцеговачко-црногорских догађаја и о томе да је на Цетињу 15/27. јануара умро црногорски митрополит Иларион Рогановић. Уз подробен животопис митрополитов истицано је да сваки Црногорац који га је упознао „њего љубљаше и уважаваше... камо среће да наш народ има више оваквијех духовних пастира“.¹⁵

Посета барона Темела Цетињу и састанци које је имао са књазом Николом са пажњом су анализирани у престоничкој штампи. Бечки *Tageblatt* је тврдио да су војводе Божо Петровић, Станко Радоњић, Илија Пламенац, Машо Врбица, Петар Вукотић, Симо Пламенац и владике Иларион (који је мало раније преминуо – Г. В.) и Висарион Љубиша¹⁶ утицали на књазу Николу да се дуж херцеговачке и кривошијске границе не поставља никакав кордон. Радоњић и Петровић су здушно подржавали устанике истичући да једна велика сила (Русија) неће дозволити да Црна Гора буде анектирана од Аустрије. Божо Петровић је тврдио да ће Русија помоћи Црној Гори да преузме улогу Пијемонта и да је подржи као наследницу „српске Душанове круне“. Рачунало се да се најмање 500 црногорских војника налази у Херцеговини под командом Лазара Сочице и Ђура Матановића. Као људи од поверења црногорског књазу су убрајани војвода поп Богдан Зимоњић, дон Иван Мусић, Ђуро Зец и велики број припадника братства Матановића. Готово је извесно да се устаничке акције планирају са великим утицајем Цетиња, била је једна од

¹⁵ *Застава*, бр. 9, 15/27. јануар 1882; бр. 10, 17/29. јануар 1882; бр. 12, 20. јануар / 1. фебруар 1882; Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси*, Београд 1996, 194–195; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књ. 2, Београд 1991, 271–280.

¹⁶ Висарион Љубиша, митрополит црногорски и брдски (Свети Стефан, 14. I 1823 – Цетиње, 14. IV 1884), основно образовање стекао је у манастиру Праскавици код свога деде архимандрита Сава Љубише. Најпре је био манастирски ђак, а потом је 1839. послат у Богословију у Шибенику (Задру). У манастиру Праскавица је 1844. рукоположен за ђакона и свештеника од епископа далматинског Јеротеја Мутибарића. Од 1844. до 1858. је служио у манастирима Подмаине, Подластва, Режевићи и Савина као учитељ, а од 1858. до 1867. је био парох у Перасту. Од 1868. је био архимандрит и настојатељ манастира Морача, док је управу над Цетињским манастиром примио 1869. Ректор Цетињске богословије је био од 1872. до 1875. Књаз Никола га је именовао за штабног свештеника при команди током црногорско-турског рата у Херцеговини 1876. За захумско-рашког епископа (са средиштем у Острогу) је хиротонисан септембра 1878. од стране митрополита Илариона и епископа бококоторског Герасима Петрановића. Посебну пажњу посветио је манастиру Острог који је обновио. Током његовог епископског службовања објављена су три шематизма 1880–1882. Новембра 1882. књаз Никола га је именовао за митрополита црногорског, а од децембра исте године био је црногорски министар просвете и црквених дела. Одликован је више пута због изузетног хуманитарног рада и бриге према сиротињи којој је завештао своју имовину. Сахрањен је у порти Влашке цркве на Цетињу (Дионисије Миоковић, *Митрополит црногорски Висарион Љубиша*, Нови Сад 1886, *passim*; Велибор Џомић, *Љубиша Висарион*, Српски биографски речник том 5, Нови Сад 2011, 710).

констатација.

Барон Темел је реално закључио да је Књажевина на великој проби пошто њене аспирације на Херцеговину из периода 1875–1878, нису сасвим задовољене и да се стога може очекивати притисак на књаза да помогне Херцеговце. У својој детаљној анализи Темел је образложио да се књазу Николи мора указати дужно поштовање, баш као и истакнутијим главарима, те да се финансијски помогне Црна Гора, и пошаљу стручњаци за изградњу путева. Иако су према информацијима аустроугарског посланства постојале тајне везе са устаницима, званично Црна Гора се држала става о неутралности. По договору књаза Николе и барона Темела, као изасланици су у Херцеговину послати Ђуза Вукотић и Бошко Мартиновић, да умирују устанике.¹⁷ Вукотић је недуго затим оптужен да у разговорима са Стојаном Ковачевићем, Васом Бухом, Пером Тунгузом, Салком Фортом више распирује устаничко расположење, него што делује у правцу смиривања. Главни циљ књаза Николе је био да помери тежиште устанка што даље од црногорских граница, према Фочи. У том погледу он је по својим људима и слао поруке Стојану Ковачевићу. Такође је у једној од својих порука нагласио да херцеговачки главари раде на своју руку и праве проблеме у народу, који мора да потражи уточиште у Црној Гори.¹⁸ Лазар Сочица је отворено помагао устанике, иако је био бригадир црногорске војске, што је током фебруара замерено књазу Николи. Он је био у врло блиским везама са Ковачевићем, Фортом и Тунгузом и врло директно је пружао устаницима и моралну и материјалну помоћ, што је књазу стварало непријатности у односима са послаником Аустро-Угарске. Током фебруара устанак се распламсао пуним интензитетом и проширио се на Подриње и део сарајевске области, што је изазвало и компликације за Црну Гору због великог број нових избеглица.¹⁹

Мађарска политичка јавност темељно је информисана о свим дешавањима у Кривошијама и Херцеговини, што је довело и до дебата на Угарском сабору. *Pester Lloyd* је наглашавао да се отпор окупацији морао очекивати и да се потцењивачки гледало на херцеговачке Србе којима су се придружили и Муслимани. Посебно се негативно говорило о огромним трошковима који предстоје да се стање на терену пацификује. Сусрет Већа који је организован тим поводом прошао је без заједничког става око објективне одговорности за избијање устанка или начина како да се најефикасније успостави нова и боља управа у Босни и Херцеговини. Ускоро је објављена вест да се Аустроугарска војска „бије са устаницима дуж целе црногорско-херцеговачке границе почевши од Суторине па све до Новопазарског санцака“. Мађари су посебно били забринути да се сукоб још више не распламса и не доведе до евентуалног заостравања са Русијом. Калноки је упозоравао да агитација са стране и упливи источних народа (мисли се на Србију и Црну Гору) само потпирују тензије и стварају ратоборно држање устаника. Андраши је истицао да би стање било знатно горе да је Беч дозволио да ове области заузму Србија и

¹⁷ Х. Капицић, *Црна Гора према Херцеговачком устанку*, 150, 152.

¹⁸ НМЦГ, АО, Никола I, 51, 67, 69/144 (Врбница је у једном од ових извештаја експлицитно нагласио да ће Аустријанци пуцати и на устанике који се налазе на Црногорској страни границе).

¹⁹ Н. Kapidžić, *Hercegovacki ustanak*, 123–133.

Црна Гора, и да је дух панславизма још увек јак и присутан. Чланком се поново јавио и Светозар Милетић који се посебно негативно осврнуо на антисрпску политику коју у Босни и Херцеговини води Двојна монархија, а у говору на Угарском сабору 10/22. фебруара се zaloжио да Аустроугарска војска што пре напусти ове области.²⁰

Лицитирање око евентуалног ангажовања Русије у овим догађајима било је свеprisутна тема и пречанских либерала и владајућих пештанских кругова. СНСС се нереално надала да ће ангажовање православне Русије довести до редефинисања одлука донетих на Берлинском конгресу када су у питању Босна и Херцеговина. С друге стране, влада у Пешти је зазирала од новог уплитања Русије у херцеговачку кризу. Руска балканска политика ипак је била другачија од надања пречанских либералних првака. Ослабљена после одлука Берлинског конгреса, ступањем на престо новог цара Александра III Русија је тек кретала у процес пуног профилисања своје спољне политике. Слабије економске везе са балканским државама, уз аустроугарски политички утицај у Србији и Румунији, отежавале су Русији реалну могућност да се јаче укључи у ова дешавања. Жестоки текстови чувеног славјанофила Аксакова и генерала Скобељева, јунака руско-турског рата 1876–1877. које је у одређеној мери преузимала и *Застава*, давали су наду либералима да се питање Босне и Херцеговине поново може отворити и овај пут повољније решити за Србе генерално. У листу *Рус* Аксаков је написао да је Србија испоручила Аустро-Угарској „све Србе у Босни и Херцеговини, који се са пушком у руци боре за независност“. Званична Русија такође је била незадовољна смењивањем митрополита Михаила и пасивношћу Србије у Босни и Херцеговини. Избијањем устанка у Херцеговини књазу Николи је преко посланика на Цетињу Јонина поручено да је најкорисније да се држи по страни и „буде разборит“. Аксаков је позивао званичну Русију да стане у заштиту Херцеговаца и Босанаца, односно православних словенских племена. Генерал Скобељев је 24. јануара 1882. рекао да „свака проливена кап словенске крив, пада на нашу душу, прља нас и позива на освету“. Приликом сусрета са групом српских студената у Паризу 14. фебруара он је говорио о неминовности сукоба германства и словенства. Аксаков је читавим низом чланака у листу *Рус* оптуживао Аустро-Угарску да је прекршила тачке Берлинског уговора и да је својим потезима изазвала устанак. Званична Русија је прокламовала смиривање ситуације, па је министар спољних послова Гирс више пута упозоравао Цетиње да се не меша у ситуацију у Херцеговини. И поред тога, славјанофилски кругови су радили на организовању добровољаца у Бугарској и њиховом слању у Херцеговину. Стеван Ивановић и Јован Поповић Липовац, Црногорци у руској служби, били су задужени за овај посао. Они су почетком маја прешли у Србију, али су убрзо ухапшени у близини Чачка (13. маја, односно 24/25. маја се предао Ивановић код Ужица).²¹ Ускоро је опозван руски посланик у Софији М. А. Хитров.

²⁰ *Застава*, бр. 13, 22. јануар / 4. фебруар 1882; бр. 16, 27. јануар / 8. фебруар 1882; бр. 17, 29. јануар / 10. фебруар 1882; С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 3, 819–824.

²¹ НМЦГ, АО, Никола I, 11, 26/1882 (у овим извештајима се спомиње да је непријатељство према Црногорцима било слично као приликом догађаја везаних за Васојевићки одред 1862).

Неуспехом акције славјанофила завршена је епизода у којој су постајале какве-такве шансе да се актуелизује политичко питање односа у Босни и Херцеговини. Званична Русија насупрот очекивањима пречанских либерала није била у прилици да се активно или оружаном поновом ангажује у решавању Херцеговачке кризе.²²

Насупрот либералима и конзервативни политичари блиски патријарху Герману Анђелићу окупљени око листа *Србски народ* такође су извештавали о овим дешавањима.²³ Ова групација је активно подржавала кроз писање листа смиривање устанка и позивала на лојалност, уз истицање традиционалних српских и православних вредности и начела. Током јануара је изнета тврдња да црногорска влада одбија све захтеве Аустро-Угарске да се дозволи војсци Двојне монархије да на територији Књажевине хапси избеглице или устанике из Херцеговине. Пренет је и допис групе православних свештеника из Херцеговине који су тврдили да је важан узрок устанка и чињеница да су државни чиновници Хрвати чинили све да домаће Србе и Мухамеданце похрвате. Они су пренели и писање *Гласа Црногорца*, који је доносио вест о предавању др Шварца који је хвалио поштење и јунаштво Црногораца, велике напоре да се стекне државна независност, и мисао да се због „векова проливања крви за слободу држава може и звати: Црвена Гора“.²⁴ Морамо додати и коментар уводника овог провладиног листа где се наводи да је „по несрећи део хришћана у Херцеговини заборавио на турско угњетавање и противи се сада новој хришћанској државној управи, као што се некада и турској противио“.²⁵ Објављена је и порука *Православном свештенству Босне и Херцеговине* „да се нико не боји новог Одбрамбеног закона, односно да се не бежи од оружја, јер ко бежи од

²² Душко М. Ковачевић, *Устанак у Херцеговини 1882. у светлу балканске политике Русије*, Устанци и побуне Срба у Турској у 19. веку, Ниш 2011, 41–65; Душко М. Ковачевић, Људмила Кузмичова, *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878–1903)*, Нови Сад 1996, 62–82; Д. М. Ковачевић, *Русија и Србија 1878–1889*, 142–150, 174–179; Михаило Војводић, *Србија и устанак у Херцеговини 1882*, Ранко Тајсић у политичком животу Србије, Чачак 1994, 46–49; Н. Kapidžić, *Ustanak u Hercegovini 1882*, 227–234.

²³ *Србски народ, лист за политику и народну просвету*, као новина је покренут 1869. Помогнут је новцем Патријаршије у Карловцима у време док је председник угарске владе био Ђула Андраши. Лист је покренуо Ђорђе Стратимировић, који је у то време прихватао Нагодбу и међу првима кренуо у процес сарадње са владом у Пешти. *Србски народ* је такође подржавао ставове династије Обреновић. Од почетка је оцењен као исувише провладин, за шта ће касније Стратимировић оптужити Јоту. Уредништво су сачињавали Јован Грујић Јота, Милан Димитријевић Грозни и Ђорђе Поповић Даничар. Грујић од самог почетка кренуо у борбу против Милетићевих либерала, уз велику подршку и неких црквених кругова, а најпре Германа Анђелића. Аустрофилска политика у време Миливоја Петровића Блазнавца здружено је подржана на страницама *Србског народа*. Током Велике источне кризе писање овај лист је био усмерен у складу са политичким ставовима кнеза Милана, што је резултирало нарочито после Берлинског конгреса када је лист постао полуваничано гласило српске владе у Монархији. Током периода 1875–1878, нијансирано и често перфидно, лист је наметао ставове владе Двојне монархије по вертикали:–Аустроја подржава целовитост Османске империје, али уколико народ у Босни и Херцеговини жели да се ове покрајине уједине са Жутим црном монархијом, мора се уважити тежња хришћанског (католичког становништва) (вид.: Василије Ђ. Крстић, *Историја српске штампе у јужној Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, 181–194, 367–381).

²⁴ *Србски народ*, бр. 4, 13/25. јануар 1882; бр. 5, 20. јануар / 1. фебруар 1882; бр. 7, 27. јануар / 8. фебруар 1882.

²⁵ *Србски народ*, бр. 12, 17. фебруар/1. март 1882.

оружја тај није Србин и томе треба припасати прегачу, јер није достојан српског имена“. Позвани су сви свештеници православне цркве да утичу на смиривање устанка, на прекид агитације и да се са државним властима ради на томе да се приволе будући војници за Аустроугарску војску.²⁶

Либерали су све више подсећали да се у пештанским владиним круговима упорно инсистира на панславизму и умешаности Срба и њихових кнежевина Србије и Црне Горе у организовање и вођење устанка, што су сматрали наставком политике мржње према Словенима која је вођена и 1862. и 1875–1878. приликом прошлих немира и ратова са Османским царством. Они су тврдили да је Тисина и Андрашијева политика прикривено инсистирање на помађаривању и однарођивању не само Срба у Угарској већ управо и Босни и Херцеговини. *Застава* је темељено и свакодневно писала о бојевима и већим сукобима дуж Херцеговине и Кривошија од средине јануара до средине фебруара. Заједнички став (Декларација) Салка Форте, Трипка Вукаловића, Стојана Ковачевића, Осман-бега Тановића, у којој се позивало на наставак устанка, наишао је на позитивну реакцију либерала. Стојан Ковачевић, Перо Тунгуз, Васо Буха, Хамет Дедовић и Смаил-бег Ченгић су именовани за главне четовође током фебруара. Званични став Русије да Аустро-Угарска не може анектирати/окупирати Црну Гору дочекан је са одушевљењем у листу новосадских либерала. Занимљива је била и расправа на Угарском сабору о дешавањима у Босни и Херцеговини. Владина странка је оправдавала окупацију и војну акцију сматрајући је без обзира на финансијске аспекте неопходном и потребном. Лајош Мочари је пак захтевао да се због будућности и мира ради Босна препусти Србији и на тај начин реши ово компликовано питање.

Проглас Мића Љубибратића *Мађарским родољубима*²⁷ објављен у *Еђтертешу*, где се осуђивала политика врха Аустроугарске монархије, која је охолошћу, слепилом и грамзивошћу кренула на Босну и Херцеговину, ишла је против интереса Мађара. Он је сматрао да Мађари треба да се сете 1848. и да одустану од такве политике, која једног дана неминовно води у сукобе и поразе. Слични тонови могли су се чути и на саборској дебати на Угарском сабору, када је више посланика тврдило да се мора озбиљније размислити о интересима Мађара, када је у питању Босна и Херцеговина. Шомшић је управо наглашавао потребу да се Словенима у Угарској и Босни морају признати извесна народносна права, што је говорио и Милетић. Мор Јокаи је супротно томе истицао потребу да се апострофирају сва места устанка и да се у том питању не може узмаћи. „Кад се каже да ми треба оданде да бегамо, онда питамо докле ћемо бегати? Треба ли да побегнемо из Далмације? Па шта ће се догодити са осталим нашим провинцијама? ... Зар треба да нам је свеједно кад Словени ишту Ријеку, као што ишту и Босну и Херцеговину? ... Ми морамо идеју угарског државног образовања бранити свим жртвама – ако је нужно са жртвама крви, ако је нужно са жртвама крви и зноја. Ако сам ја већ за то остарио да крв своју проливам – ипак не држим да ће Угарска одушевљена омладина ствар тако далеко дотерати – то сам увек вољан да жртвујем

²⁶ *Србски народ*, бр. 13, 20. фебруар/4. март 1882.

²⁷ *Застава*, бр. 23, 9/21. фебруар 1882; бр. 25, 12/24. фебруар 1882; бр. 26, 14/26. фебруар 1882.

сав свој иметак, моје последње паре и заслугу мојих руку за то!“, констатовао је Јокаи.

Председник владе Калман Тиса је наставио полемику у сличном маниру. Он је подржавао окупацију (и интервенцију), наглашавајући је браном против панславизма. „Није тачно да сам ја окупацију осуђивао и није истина да смо ми антиславенску тенденцију јуче пронашли, јер баш је та тенденција оно што ме је од почетка уверавало у нужност окупације. Ја сам још пре почетка окупације када нисам можда окупацију осудио, него сам само казао да са ни ја ни други нечезне за за таквим проширењем, али сам већ онда изјаснио да ми једно трпити не можемо: да један словенски прстен опаше наше јужне границе... Ја желим слогу Срба и Мађара, али не би био тамо где Љубибратић грли Мађара“, биле су Тисине речи.²⁸

О дешавањима у самој Херцеговини штампа није прекидала да извештава. Писала је о многобројним подвизима устаника и устаничких чета и суштинској немогућности аустријске војске да нанесе веће губитке одредима Кривошијана и Херцеговаца. Као важна вест је објављена информација да је код Гружа ухапшен чувени енглески новинар и научник Артур Еванс са супругом (23. фебруара), а демантована је вест да је Еванс протеран из Аустро-Угарске.²⁹ Посебан осврт је уследио на важне борбе код Леденице и Драгаља. Престоничка (бечка) штампа је поход војске на Кривошије описивала као руско освајање Плевне, док су либерали сматрали да је 8.000 војника напало шаку устаника, који су се само склонили на сигурније место. Поново се покретала иницијатива да се Црној Гори наложи да што пре затвори границу и заустави преласке устаника и избеглица на своју територију. Заузеће Драгаља суштински није решило питање устанка пошто се герилско ратовање непрекидно наставља, тврдили су новосадски либерали. Сукоби око Чемерна, Фоче и Калиновика сада су били у центру политичке јавности. Штампа у Прагу је писала о томе да се устаници брзо окупљају и ниједног мушкараца од Фоче до Мостара нема код куће, него да су сви у шумама, и да поход генерала Цветића на устанике (код Калиновика) није донео жељени резултат. Слично стање је било и у Кривошијама од Улога до Кнезлаза где се четовање наставило несмањеном жестином. Спискови рањених и погинулих аустроугарских војника објављивани су свакодневно.³⁰

Конзервативци су после заузимања Драгаља саопштавали: „наша војска је заузела Драгаљ... Кривошије ће бити покорени, а исто тако и Херцеговина. Цео устанак имаће последице, а то ће бити зло по тамошњи народ. Силне породиве остаће без својих хранитеља, многи без својих кућа и што је најважније православни народ неће уживати на највишем месту поверење које је уживао до сада“.³¹ И поред негација вођства СНСС када је у питању победа Аустроугарске војске код Улога и ширем потезу Кривошија 22–26. фебруара, она је била од великог значаја за наставак

²⁸ *Застава*, бр. 27, 16/28. фебруар 1882; бр. 28, 17. фебруар / 1. март 1882; бр. 32, 24. фебруар / 8. март 1882; *Országgyűlés Képviselőházának naplója*, 1882, Pesti könyvnyomd a-részvény-társaság, 164, 208, 278–279.

²⁹ *Застава*, бр. 34, 28. фебруар /12. март 1882.

³⁰ *Застава*, бр. 38, 7/19. март 1882.

³¹ *Србски народ*, бр. 16, 3/15. март 1882.

устанка. Полако али сигурно устаници су губили на замаху.³² Стална појачања која су стизала владиним снагама и боља техничка опремљеност све више су долазили до изражаја. Државни врх Монархије био је чврсто решен да се устанак не претвори и вишегодишње ратовање или серије устанака, као што је био случај у Херцеговини у периоду 1852–1862. и 1875–1878. Поред жестоког и епског хајдуковања и четовања херцеговачко-кривошијских устаника све је јасније било да је пораз неминован. Гацко, Корита, Билећа, Фоча, свакодневно су били под надзором жандармерије и регуларних трупа тако да се значајно смањивао простор за акције или евентуално повлачење устаника. Либерали су настављали да извештавају о томе како Стојан Ковачевић, Перо Тунгуз, Форта, Тановић на изворима Неретве задају велике проблеме генералу Јовановићу, док и поред пада Улога и Драгаља Трипко Самарцић и Трипко Вукаловић не одступају у одбрани Кривошија.³³

Око Дрине и Тихотине су кључна места устаничке одбране, пошто је простор оивичен високим планинама и црногорско-новопазарском границом па је тежак за освајање и напредовање, „бодрила је *Застава*.”³⁴ Ипак, либерали су били свесни да је пораз могућ па су додавали да „није заслуга његова (генерала Јовановића – [Г. В.] што се устанак гаси, не го је то са собом донела ситуација у Европи, која устанку није погодна ни лагодна. Устаничке вође то зацело добро схватају и увиђају. Па ипак ће проћи још доста времена док устанак сасвим престане. То показују извештаји који јављају да се сукоби још једнако на и она оним местима догађају, кроз која и преко којих је оперативна војска ’славодобитно’ прошла... најпречи лек пак би свим невољама и незгодама био: савесно извршити европски мандат тј разборитом и мудро политиком умирити поседнуте земље па их онда предати ономе, чије су по праву свагда биле, чије су данас, и чије свагда треба да буду.”³⁵

Извештач листа *Pesti Naplo* је боравио више дана на Цетињу. Он је тврдио да књаз и његова околина неће престати да подржавају устанак и да ће по руском упутству водити политику која ће увек бити против Монархије, све до немачко-руског рата. Иако је разговарао са једним „важним црногорским министром“, напоменуо је да се у Црној Гори ништа не може десити без знања и одобрења књаза Николе. Ако неко није 24 сата у сагласности са владарском политиком, тај мора брзо напустити Црну Гору и од самог књаза тражити отпуст. Русија је сматрана пријатељем Црне Горе, „а ако се о непријатељству говори, онда је крива она сила [Аустро-Угарска – Г. В.] која је неправедно од нас отела ону земљу [Херцеговину – Г. В.], што је кроз толико векова заливала црногорска крв, чије је земље народ са нама по језику, друштвеним приликама и политичком убеђењу једно тело и једна душа, а једино се у томе разликује што му није слободно на капици да носи: Никола I. ... ми смо под заштитом Аустро–Угарске дипломатије проливали своју крв у дугом ратовању за *српску народну мисао*, наша војска је јуначки освојила и посела

³² Н. Капидџић, *Hercegovacki ustanak*, 207–221.

³³ *Застава*, бр. 46, 21. март / 2. април 1882.

³⁴ *Застава*, бр. 50, 28. март / 9. април 1882.

³⁵ *Застава*, бр. 52, 2/14. април 1882.

земљиште у Херцеговини, а тада изађе Аустро Угарска да на пут стане и препречи овај *српски покрет* што је пређе одобравала да насилно отме из наших руку оно земљиште што по праву Божијем и људском на основу народносног и географског положаја припада Црној Гори!“ Црногорски министар је истицао да је граница Књажевине отворена за упаде дивљих албанских племена, да нема морску обалу ни плодно земљиште у Херцеговини, што је махом заслуга Аустро-Угарске. Он је сматрао да само кратковиди политичари могу сматрати да српски народ може још дуго времена бити разједињен и под туђом управом и да ће у новом рату Србија и Црна Гора опет ратовати заједно. „Сваки Србин са ове стране Саве стајаће под оружјем.“ За крај разговора црногорски министар је додао: „Сваки поштени Црногорац – сваки поштени Србин тако мисли“.³⁶

Иако је крајем фебруара заузет Улог као важно устаничко место, устанак није јењавао. Црна Гора је тим поводом морала да ојачава своју границу како се устаничке чете не би пребацивале на њену територију, а смењен је и Сочица и на његово место постављен поп Ђоко Пејовић. Када се на Кривошијама водила најжешћа борба, Сочица и Мартиновић су у организованој акцији из Херцеговине покушавали пребацити најјаче одреде за наставак герилског ратовања са циљем пресецања телеграфских каблова. Књаз Никола је у суштини знао за ове покушаје, који су спречени формирањем јачих линија аустроугарске одбране.³⁷ Недуго затим се почело отвореније говорити о томе да је устанак фактички савладан, али да се на потезу од Фоче до Вишеграда и Требиња до Гацког морају значајно појачати снаге због евентуалних нових напада и окршаја. До 14. марта према тврдњама бечких листова у Херцеговини је погинуло 972 војника, отето је 448 пушака, провијанта 380 твара, 110 сандука муниције, а заробљено је 56 војника. Насупрот томе погинуло је 94 устаника, али је у прах и пепео претворено 7 села и 523 дома. Убијено је и 303 деце и жена.³⁸ Све више се показивала као тачна анализа пречанских либерала да је цивилно становништво изложено погромима и да се устанак и четовање не може смирити пре лета. Паштровићи, Брајићи, Побори и Мајине су и даље избегавали да дају нове регруте у Аустроугарску војску.

Током априла и маја надмоћнија војска Двојне монархије је угушила устанак, а прокламацијом 22. априла 1882, обећана је амнестија за устанике. Ускоро се поставило питање и херцеговачких избеглица у Црној Гори. Иако је Сарајево тражило помоћ од књаза да приволи избеглице да се врате у Херцеговину, он је формално и јавно радио на томе, а тајно је слао својим људима на терену да чине супротно. Почетком маја је Машо Врбица покушавао да преко Стевана Зимоњића настави устаничке акције. Црна Гора је у тајности радила и на томе да се устанак одржава, у чему је и даље активно учествовао смењени Лазар Сочица. Устаничке акције су тињале у периоду од маја до јула, иако је Аустро Угарска чинила све да разоружа и последње устаничке чете. Машо Врбица и Сочица су покушавали да заштите устаничке породице и да одржавањем устанка покушају да Црну Гору

³⁶ *Застава*, бр. 53, 4/16. април 1882.

³⁷ Х. Капицић, *Црна Гора према Херцеговачком устанку 1882*, 154.

³⁸ *Застава*, бр. 56, 9/21. април 1882.

спреме да, уколико се египатска криза јуна/јула 1882. распламса, може да евентуално учини нешто више у Херцеговини и Кривошијама.³⁹

На седници Заједничког већа Двојне монархије повела се и расправа о даљим корацима везаним за стање у Босни и Херцеговини. Иако се није отворено изговорила реч анексија, о њој се у том моменту почело говорити. На седници заједничке делегације Алберт Апоњи је апострофирао Црну Гору као одговорну страну за устаничке акције у Херцеговини: „да је Црна Гора коректно поступала морало би и само хајдуковање престати, а они који су преко црногорске границе пребегли враћају се доцније из Црне Горе потпуно опремљени, под таквим околностима, оправдано је питање да ли нас можда и сами Црногорци не нападају?“⁴⁰ Изјава грофа Калнокија у погледу анексије била је недвосмислена. *Pesti Naplo* је сматрао такве идеје погрешним и штетним јер „ако се анексија догоди њу ће све словенске државе које су од поделе Турске одбачене, сматрати као пљачку противу њих учињену и неће мировати а да се не освете. Положиће сву наду на руску државу, јер на другу не могу. И отуда ће следовати друга погрешка. Окупацијом Босне и Херцеговине хтели су руски утицај са Балкана потпуно истиснути, сад би анексијом Босне и Херцеговине руски утицај на Полуострву већим учинили него што је икад био“.⁴¹ Исти лист је отворено писао о томе да је за Угарску конкретно најбоље да се Босна под одређеним јемствима преда на управу Србији и да се тако реши питање ове области. Такође, Србија и Црна Гора неће мировати док је Босна и Херцеговина под влашћу Монархије, али „чим се Србија уз нашу помоћ повећа, остаје изолована пред југословенским аспирацијама баш стога што је задовољена. Изолована ће бити и спашће на нас, јер од свих њених суседа, само се ми не бојимо ње, за њене услуге, само јој ми можемо чинити услуге у замену. Шта јој може дати Русија? Празне наде. А шта јој ми можемо одузети ако буде перфидна? Све!“⁴²

Питање евентуалне анексије Босне и Херцеговине почело се разматрати током устанка, али и у другој половини 1882. Став Мађара да се не може прихватити анексија, предочен је Милану Пироћанцу преко посредника. Председник владе Калман Тиса је сматрао да се под извесним околностима може и Србија укључити у решавање питања Босне, али да се та акција мора координирати и одобрити у Бечу. Краљ Милан је касније суштински одбацио ову идеју. След догађаја показао је да ни Угарска није до краја искристалисала своју политику према анексији Босне и Херцеговине у том моменту.⁴³ Угарске политичке елите доста дуго нису биле дефинитивно одређене према анексији. Када је октобра израђен „Пројект законског предлога за оба парламента о евентуалном присаједињењу Босне и Херцеговине“,

³⁹ Х. Капицић, *Црна Гора...*, 155–157; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 412–413; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 311–312.

⁴⁰ *Застава*, бр. 57, 11/23. април 1882; Perko Vojinović, *Inteligencija u Crnoj Gori prema ustanku u Hercegovini 1882, 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine*, Сарајево 1983, 143–155.

⁴¹ *Застава*, бр. 59, 14/26. април 1882.

⁴² *Застава*, бр. 61, 18/30. април 1882.

⁴³ Тибор Пал, *Мађарско политичко јавно мњење о Берлинском конгресу и окупацији Босне и Херцеговине*, Војвођански простор у контексту европске историје, Нови Сад 2012, 9–16.

Калман Тиса је на њега одговорио врло опширно јануара 1883. Он је сматрао да се оваква одлука мора довести у склад са међународним правом, али се у неким питањима формално мора договорити са Турском. После тога се поставља питање односа Босне и Херцеговине према Аустрији и Угарској. Тиса је сматрао да се мора дефинисати конкретно да ли би Босна и Херцеговина била повезана са Хрватском и Далмацијом, или би функционисала као посебна јединица и чији утицај би био претежнији. Такође је инсистирао на асимилацији, односно германизовању или мађаризацији, цивилног становништва. Он је за Угарску тражио округе Бањалуку и Бихаћ. Тиса је у закључку врло јасно инклинирао овом решењу, али плански и организовано.⁴⁴ У чланку *Босанско-херцеговачко питање* на ову тему се поново огласио и Светозар Милетић. Он је тражио да Угарски сабор поднесе рачуне када је у питању финансирање војне интервенције у Босни и Херцеговини и да се отворено изјасне сви политички фактори када је у питању државноправни положај окупираних области. Милетић је неприхватљивим сматрао наметање пореза и војне обавезе Србима и Муслиманима које би подразумевала заклетву аустријском цару. Он је ипак здушно подржао идеју да се Србији и Црној Гори дају на управу Босна и Херцеговина, као једину разумну и могућу у погледу будућности и опстанка Угарске.⁴⁵

Раније, током маја 1882, са места устанка у Херцеговини и Кривошијама све су више стизале вести о јењавању већих борби уз истицање да се четовање непрекидно наставља и да ће Аустроугарска војска имати велике проблеме да савлада хајдучко-устаничке чете. Михаило Полит Десанчић је рекао тим поводом да је „огорчење у Босни и Херцеговини такво да ће се устаници дати пре истребити него покорити“. Полит је наглашавао да Аустрија покушава да завади Угарску са Словенима освајачком политиком на Истоку, и да је најбоље да се од те политике што пре одустане. Он је нагласио да није у питању устанак већ прави рат који траје 6 месеци и у коме је ангажовано више од 70.000 војника. Полит је тражио појашњење крајњег циља акција, питајући: ако се анектира Босна и Херцеговина, да ли је следећа и Македонија? Он је сматрао да се у том случају ризикује рат великих размера. Политика Аустро-Угарске у којој се ласка Турцима, а дословно прогања и забрањује српско име, не може да се заврши на добар начин. Он је енергично позвао да се прекине са суровим нападима на цивилно становништво, уз тврдњу да је аустријска управа лошија од турске. Насупрот томе Полит је инсистирао да се мађарска политика мора базирати на темељу пријатељства са словенским народима у спољној политици и народностима у унутрашњој политици.⁴⁶

У свом одговору Калман Тиса је рекао да Угарска неће пропасти и да се не слаже са Политовим тврдњама да су Немци непријатељи Мађара, већ су непријатељи пре „међу онима који делимично и у нашој рођеној земљи не грме од оног доба од како смо Босну окупирали и не од оних дана политичке расе – јер таква

⁴⁴ Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, *Покушај анексије Босне и Херцеговине 1882–1883*, Глас САН, Београд 1954, 66–68, 72–80, 86–93.

⁴⁵ С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 3, 846–848, 852–854.

⁴⁶ *Застава*, бр. 71, 5/17. мај 1882; бр. 72, 7/19. маја 1882.

не постоји, не од како су они угњетавани, јер нису угњетавани, већ од како их је угарски народ услед борбе за успостављање устава ослободио од потиштења... друге народности да угњетавамо, то никад није било својство Мађара. Могу се у Угарској тужити Срби и Румуни да их не чују или се могу тужити као Саси па да их чују, али да се у овој земљи могу тужити тим тоном, доказује баш да угњетавање не постоји“.⁴⁷ Тиса је на Политову тврдњу да се Босна пустоши мачем и варварски одговорио да се не може другачије поступати са онима који аустроугарским војницима секу уши и носеве.⁴⁸ Конзервативци су у маниру расправа на црквено-народним саборима тим поводом напали Светозара Милетића и Михаила Полит Десанчића. Под насловом „Два доктора“ прваци либерала су названи „модерни Дон Кихот и Санчо Панса“ који са „ветрењача својих фантазија војују“, „лажу, мажу, вију се и пренемажу, да би како угарску владу преварили да њима поклони поверење“.⁴⁹

Велика пажња, али без политичког коментара или анализе, поклоњена је и прослави Ђурђевдана, крсне славе династије Петровић Његош, и боравку многобројних делегација из Црне Горе и Херцеговине на Цетињу.⁵⁰ Сукоби на релацији конзервативци и либерали који су давали тон српској црквено-школској аутономији тако су се сада наставили и у питању догађаја у Босни и Херцеговини. Као што су се 1875–1876. водећа пера ових листова спорила око уласка Србије и Црне Горе у рат са Турском и Милетићеве акције у Београду и Цетињу, тако се сада распламсавала борба око питања аустроугарске интервенције, односно устанака у Кривошијама и Херцеговини. Позиви на предају Босне и Херцеговине Србији и Црној Гори који су стизали из Слободоумне странке и подршка смиревању устанка која је стизала из *Србског народа* слика су пречанске политичке сцене током пролећа 1882.

Ускоро су либерали објавили и вест да се уместо Славија на место заједничког министра финансија и управитеља Босне и Херцеговине именује Бењамин Калај. Светозар Милетић је одмах изнео мишљење да ће Калај бити заговорник анексије Босне и Херцеговине и да је добро упознао Србе, а *Pester Lloyd* је коментарисао Калајево именовање речима да је у питању „добар мађарски домољуб што даје Мађарима залог, да ако се окупација претвори у анексију, та се промена неће догодити на уштрб Угарске“.⁵¹ Барон Федор Николић такође је помињан као једна од личности која ће имати утицаја на управу у Босни и Херцеговини. Током јула 1882. он је путовао по Босни и Херцеговини, што је сматрано политиком која је имала анексију ових области.⁵² Повремено су се преносиле вести да још увек борбе тињају и да се део устаничких породица вешто пребацио у Црну Гору, односно да се напади на аустроугарске касарне настављају готово свакодневно. Поново су као кључне области апострофиране рејон Фоче и

⁴⁷ *Застава*, бр. 74, 11/23. мај 1882.

⁴⁸ *Застава*, бр. 77, 16/28. мај 1882; Дејан Микавица, *Михаило Полит Десанчић*, Нови Сад 2006, 314–316.

⁴⁹ *Србски народ*, бр. 30, 1/13 мај 1882.

⁵⁰ *Србски народ*, бр. 31, 5/17 мај 1882.

⁵¹ *Застава*, бр. 84, 30. маја / 11. јуна 1882; Светозар Милетић, *Сабрани списи*, књ 3, 858–860.

⁵² *Застава*, бр. 108, 13/25. јула 1882.

Тјентишта.⁵³

Чешка *Политика* је помно пратила тих дана пут књаза Николе у Петроград на крунисање цара Александра III. Они су тврдили да је црногорски књаз отишао на светковину као пријатељ Русије и да су односи Цетиња са Аустро-Угарском посебно затегнути од момента када су устаници савладани и поражени. Иако је Црна Гора контролом своје границе фактички помогла савладавање устанка, на њеној територији је још најмање 2.300 избеглица. Становништво Црне Горе гаји велике симпатије према Херцеговцима, што је само још један од разлога за наставак политичке кризе између две државе, писао је чешки лист. СНСС је сматрала овакве оцене *Политике* бестидним и лажним. Светозар Милетић се тим поводом огласио својим чланком *Политика о Босни и Херцеговини*, који је касније сматран и његовим последњим политичким текстом. Он се изразито афирмативно изразио о путу књаза Николе у Русију, истичући прворазредну улогу Црне Горе у решавању српског питања.⁵⁴ Вођа либерала пречана је на тај начин, симболички Црном Гором и црногорским књазом Николом коме се током политичке каријере често дивио и коме је од српских владара несумњиво највише пружао подршке, завршио активно бављење политиком, што ће на пречанску политичку сцену оставити неизбрисив траг. Милетићево одсуство није се могло надоместити, али његова идеја подржавања и афирмације Црне Горе на пречанској политичкој сцени остала је после њега присутна дуги низ година.

Новосадски либерали су и после овог Милетићевог текста са пажњом пратили пут црногорског књаза у Русију. Посебно је описан долазак у Петроград и поклоњење гробу императора Александра II, затим одушевљен дочек владара Црне Горе у руској престоници. Петроградски *Голос* је наглашавао да је стигао дуго очекивани и драг гост, вођа црногорских јунака који су се борили за слободу и независност, личност која је веома популарна у Русији „и коју нећемо морати да ослобађамо од политичког уплива Аустро Угарске“.⁵⁵ Искрпно је описиван сусрет књаза Николе са царом и царицом, али и помињало се нерешено босанско-херцеговачко питање и проблеми које је Црна Гора имала у решавању статуса избеглих устаничких породица и неких устаничких вођа.⁵⁶ Чак и током септембра јављале су се вести да Салко Форта, Стојан Ковачевић, Вук Жерајић, Омер Шачић и други прваци са знатним бројем устаника и даље нападају на касарне и војнике на

⁵³ *Застава*, бр. 113, 23. јул / 4. август 1882; *Србски народ*, бр. 47, 14/26. јул 1882; бр. 49, 24. јули / 5. август 1882 (уз коментар да је добро што личност попут барона Николића заузима високо место у Администрацији Босне и Херцеговине, пошто је у питању угледан, православан Србин, који ће бити гарант против хрватства и хрватштине и преобраћања народа у римокатолицизам. Наглашено је да су великохрвати покушали да унесу раздор међу Србе и Муслимане и да су тако нанели велику штету и једнима и другима).

⁵⁴ С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 3, 878–880; Дејан Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад 2006, 92–94.

⁵⁵ *Застава*, бр. 138, 5/17. септембар 1882; *Србски народ*, бр. 55, 17/30. август 1882 (само је донета вест да је књаз Никола кренуо на пут у Русију).

⁵⁶ *Застава*, бр. 142, 12/24. септембар 1882; *Србски народ*, бр. 60, 4/16. септембар 1882; бр. 61, 8/20. септембар 1882 (кратка вест да се књаз Никола састао са руским императором, који је током светковине стајао поред руске царице. У следећем броју је објављен чланак из *Голоса*, који је цитирала и *Застава*).

подручју од Требиња, Благаја, Фоче и све до самог Сарајева.⁵⁷ Цетиње је с друге стране одбијало све инсинуације бечких и пештанских новина да је пут књаза Николе у Русију увод у нове сукобе и нове ратоборне намере које Црна Гора има према Кривошијама и Херцеговини. Тим поводом је књаз најпре затражио од министра спољних послова Калнокија да се потпуно надоканди материјална штета Црној Гори, која је настала формирањем кордона на граници, затим да се да амнестија устаницима у Кривошијама и Херцеговини, да се укину нове царине које су уведене на црногорску робу. Тек после Калнокијевог става да се не може удовољити захтевима црногорског књаза, он се за помоћ од 500.000 форинти обратио приликом боравка у Петрограду, о чему је посебно кивно писала бечка штампа. После тога је књаз Никола ослободио 59 устаничких вођа и 2.500 избеглица да слободно могу да се крећу и настане у Црној Гори.⁵⁸

Приликом расправе на седници Делегација током новембра Бењамин Калај је нагласио да је један од кључних разлога устанка што Срби у Босни и Херцеговини не могу да поднесу туђу власт. Званично Цетиње је преко *Гласа Црногорца* одговорило Калају да Мађари не смеју да критикују Србе што се боре против стране доминације и за своју слободу, пошто ни сами нису желели да други господаре њима. Такође, Калај је тврдио да је Црна Гора била главни ослонац устанка и да није било подршке из Црне Горе не би ни било устанка. Он је тврдио да је све време незванично са Цетиња преко агената књаз Никола агитовао за наставак и продужење устанка и да су црногорски агенти по Херцеговини врбовали добровољце и снабдевали их новцем. Црногорска држава је одбила одлучно све ове тврдње Бењамина Калаја, називајући их нетачним и недобронамерним.⁵⁹ Важно је напоменути да је Калај још од августа 1882. почео активније да се ангажује у коначном разоружавању преосталих чета и повезивању са првацима муслиманских породица. Састанком са Дервиш-бегом Ченгићем, успео је да за себе придобије братство Ченгића, али и шире, да створи подозрење и расцеп између српских и муслиманских породица које су активно сарађивале током устанка. Он се далековидо залагао за подршку локалним муслиманским старешинама. Формирање мањих жандармеријских станица, излагање у сусрет верским захтевима у погледу муслиманских регрута, помиловање муслиманских устаника, само је део мера које је Калај користио у придобијању херцеговачких и босанских Муслимана. Црна Гора је у његовим политичким плановима била кључна област за пацификацију Херцеговине и сузбијање будућих устанака, па је стога нарочито инсистирао на јачању границе и подизању читавог низа утврђења, што ће у перспективи дати видљивије резултате.⁶⁰

⁵⁷ *Застава*, бр. 156, 6/18. октобар 1882.

⁵⁸ *Застава*, бр. 161, 15/27. октобар 1882; бр. 164, 20. октобар / 1. новембар 1882; *Србски народ*, бр. 64, 22. септембар / 4. октобар 1882; бр. 66, 29. септембар / 11. октобар 1882; бр. 68, 6/18. октобар 1882 (објављен је у више бројева целокупан текст из *Гласа Црногорца* без икаквих политичких коментара, а који се односио на дочек и боравак књаза Николе у Петрограду).

⁵⁹ *Застава*, бр. 179, 19. новембар / 1. децембар 1882; *Србски народ*, бр. 71, 23. октобар / 4. новембар 1882.

⁶⁰ Tomislav Kraljačić, *Mere Kalajevog režima na pacifikaciji ustaničke oblasti*, 100 godina ustanka u Hercegovini 1882 godine, Sarajevo 1983, 33–43; Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*,

Такође нерешено избегличко питање компликовало је односе између Црне Горе и Аустро-Угарске. Поред огромног притиска на херцеговачко-црногорску границу, део устаничких вођа је ипак пребегао у Црну Гору. Стојан Ковачевић је фактички посредством Лазара Сочице пребачен најпре на Горанско, а потом у Никшић. Салко Форта и Салко Побрић су, примера ради, одолевали до новембра 1882, а Фортини синови су у складу са политиком књаза Николе, били пребачени у Црну Гору. У овом питању званични Београд се држао такође неутрално, премда је опозиција предвођена митрополитом Михаилом била за подршку устаницима, па је у том погледу у Херцеговину послат Алекса Јакшић. Он је покушавао да сакупи потписе за меморандум Великим силама против аустроугарске окупације. Књаз и водећи Црногорци су свакако били против мешања опозиције из Београда у прилике у Херцеговини. Ускоро по преласку у Херцеговину Јакшић је убијен, тако да је акција стала. Такође херцеговачка емиграција која је функционисала у Црној Гори предвођена Јовом Дречом, Јовом Љепавом, Игњатом Гаталом и Ђорђем Радуловићем подржавала је на првом месту Стојана Ковачевића, што је посебно било проблематично на Цетињу. Када је њихова преписка са устаничким вођама пресретнута маја 1882, књаз Никола је онемогућио даљи рад ове групе расељавањем и интернирањем.⁶¹

У погледу избеглица после слома устанка, за Књажевину Црну Гору поново је уследио тежак период пошто је економски слаба и исцрпљена опет морала да води рачуна о великом броју Херцеговаца. На захтев Аустро-Угарске устаничке вође су интерниране или у источној Херцеговини или у Подгорици. Велики део њих се никада није вратио у Херцеговину, или је чак отишао у Турску. Црна Гора је показала током устанка од јануара до новембра 1882. да као независна држава мора да води рачуна о међународним обавезама и притиску европске дипломатије. Тројецарски савез свакако није допуштао било какво мењање граница на Балкану, а нарочито Дунавске монархије, што је био став и званичне Русије. Ипак књаз Никола и део његових старешина је тајно покушавао да одржава устанак, надајући се повољнијој прилици за решавање херцеговачког питања толико значајног за Књажевину. Званично проглашена неутралност на крају је ипак била једини оквир њене државне политике.

Херцеговачки устанак 1882 године представљао је покушај актуелизовања и решавања проблема насталих у Босни и Херцеговини од Берлинског конгреса. Аграрно, национално и политичко питање устројства ових области било је од великог значаја за Србе и Муслимане. Суштински идеја устаника није никада профилисана у кључни циљ устанка – стварање нове државе, аутономија поменуте области или присаједињење Херцеговине Црној Гори, што је свакако била мањкавост кохезионог фактора. Славјанофили који су здушно подржали овај устанак, према мишљењу Аксакова, усмеравали су га према Црној Гори као будућем стожеру српског племена. Генерал Скобељев је од самог почетка аустроугарске

Sarajevo 1987, 89–99; Н. Капиџић, *Hercegovački ustanak*, 323–329.

⁶¹ Х. Капиџић, *Црна Гора према Херцеговачком устанку 1882 год*, 158–162, 164–165; Душан Вуксан, *Кривошишка и херцеговачка buna 1881–1882*, ЗаписиXVIII, Цетиње 1937, 368–371.

окупације апострофирао Германе као кључне непријатеље Словена. Руски посланик у Софији Хитров био је, поменули смо, један од координатора славјанофилске акције у моментима избијања устанка. Аустроугарска обавештајна служба била је упозната са мрежом славјанофилских комитета, али и шире делатности Васе Пелагића, митрополита Михаила и Мића Љубибратића, који су из Београда покушавали да на сваки начин помогну устанак или акцију против Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини, што је питање за посебну занимљиву расправу. Аграрни односи који су од друге половине 1878. представљали тачку неразумевања између окупационих власти и муслиманског становништва, били су фактор зближавања Срба и Муслимана, али недовољно јак фактор ширег и јачег повезивања. Доношење новог Војног закона само је убрзало преливање постојећег незадовољства у оружани отпор. Аустро-Угарска је ангажовала више од 70.000 војника да сломи неколико хиљада устаника, које је подржао велики део народа. Двојна монархија је из ове ситуације извукла реалне и важне поуке које ће бити претпоставка анексије 1908. а чији су се обриси јасно видели већ 1882. Значајан текст о војним операцијама написао је учесник тих догађаја, касније фелдмаршал, Конрад фон Хецендорф, који је тврдио да се само репресалијама може зауставити народ у Херцеговини. Слична тактика је примењена у периоду 1914–1918. Није било илузија ни када је у питању српско-муслиманска сарадња: мерама Калајевог режима она је потпуно дезавуисана и онемогућена.⁶²

За пречанску политичку елиту персонификовану у Слободоумној странци овај устанак био је још једна прилика да се поново актуелизује српско питање или да се уз помоћ Црне Горе покуша направити нови однос снага на Балкану. Светозар Милетић се управо овим питањима занимао уочи свог престанка активним бављењем политиком. Култ Црне Горе и књаза Николе у пречанској политичкој мисли и идеологији био је и тада значајан фактор, што ће остати константа све до 1903. Свака идеја и покрет књаза Николе сматрани су важним и неопходним чиниоцем решавања српског питања, а Милетићева блаконаклоност према црногорском владару и овог пута је била очигледна. С друге стране, Књажевина Црна Гора суочена са Аустро-Угарском није била у прилици да се активно укључи у херцеговачке догађаје. Књаз Никола је лавирао између губљења утицаја у Херцеговини и потенцијалног дипломатског сукоба са Аустро-Угарском. Реална политика није давала превелики простор књазу Николи да помаже устанике, иако је мноштво устаничких вођа и њихових породица нашло уточиште у Црној Гори. Промена односа снага на Балкану у том моменту није била могућа, као што је анексија изгледала све извеснија.

⁶² Милорад Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882 и историјске поук*, Радови из историје Босне и Херцеговине 19. века, Београд 1997, 292–300, 313–320, 326–331, 341–347.

Извори и литература:

Извори:

НМЦГ, АО, Никола I, 1881–1882, Цетиње.

Застава, 1881–1882.

Србски народ, 1881–1882.

Литература:

Берић, Душан, *Срби у Мостару и његовој околини 1844–1918*, Срби у Мостару, Београд 2001.

Војводић, Михаило, *Србија и устанак у Херцеговини 1882*, Ранко Тајсић у политичком животу Србије, Чачак 1994.

Војиновић, Perko, *Inteligencija u Crnoj Gori prema ustanku u Hercegovini 1882*, 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine, Sarajevo 1983.

Вуксан, Душан, *Кривошишка и херцеговачка буна 1881–1882*, Записи XVIII, Цетиње 1937.

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије*, књ 2, Београд 1989.

Екмечић, Милорад, *Устанак у Херцеговини 1882 и историјске поуке*, Радови из историје Босне и Херцеговине 19. века, Београд 1997.

Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд 2011.

Јакшић, Гргур, Вучковић, Војислав, *Покушај анексије Босне и Херцеговине 1882–1883*, Глас САН, Београд 1954.

Капицић, Хамдија, *Црна Гора према Херцеговачком устанку 1882 год*, ГИДБИХ, Сарајево 1954.

Каpidžić, Hamdija, *Hercegovacki ustanak 1882 godine*, Sarajevo 1958.

Ковачевић, Душко М., Кузмичова, Људмила, *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878–1903)*, Нови Сад 1996.

Ковачевић, Душко, *Русија и Србија 1878–1889*, Београд 2003.

Ковачевић, Душко М., *Устанак у Херцеговини 1882. у светлу балканске политике Русије*, Устанци и побуне Срба у Турској у 19. веку, Ниш 2011.

Крајлајић, Tomislav, *Mere Kalajevog režima na pacifikaciji ustaničke oblasti*, 100 godina ustanka u Hercegovini 1882 godine, Sarajevo 1983.

Крајлајић, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1987.

Микавица, Дејан, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад 2005.

Микавица, Дејан, *Михаило Полит Десанчић*, Нови Сад 2006.

Милетић, Светозар, *Сабрани списи* (прир. Чедомир Попов и Дејан Микавица), књ. 3, Београд 2002.

Миоковић, Дионисије, *Митрополит Висарион Љубиша*, Нови Сад 1886.

Országgyűlés Képviseletének parlója, 1882.

Pesti köznyomd a-részvény-társaság.

Пал, Тибор, *Мађарско политичко јавно мњење о Берлинском конгресу и окупацији Босне и Херцеговине*, Војвођански простор у контексту европске историје, Нови Сад 2012.

Пироћанац, Милан, *Дневник* (прир. Сузана Рајић), Београд 2005.

Распоповић, Радослав, *Црна Гора и Велике силе 1878–1903*, Црна Гора и Русија.

Растодер, Шербо, *Вјерска политика краља Николе 1878–1912 (однос према муслиманима)*, Краљ Никола – личност, дјело и време, књ. 1, ЦАНУ, Подгорица 1998.

Сава, епископ шумедијски, *Српски јерарси*, Београд 1996.

Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, књ 2, Београд 1991.

Српски биографски речник, 5, Нови Сад 2011.

Торовић, Владимир, *Мостар и његова православна општина*, Београд 1933.

PREČANI POLITICS: KNJAZ NIKOLA AND THE HERZEGOVINA UPRISING OF 1882

Summary

Austria-Hungary in 1882 faced organised opposition from the Serb and Muslim populations of Herzegovina. Dissatisfaction was provoked by regulations concerning military organisation, although the primary causes were agrarian and political issues. Montenegro had traditionally played an important role in events in Herzegovina, which for decades had looked to Cetinje regarding political and military actions. The presence of a strong Austria-Hungary compelled Knjaz Nikola to pursue conciliatory policies, though unofficial events often occurred in a different tenor. From across the Danube border, the Prečani Serb political elite – both liberal and conservative – followed the tradition of earlier uprisings and carefully watched every move by the Knjaz of Montenegro as one of the key players in national and Balkan politics. The result of Serbia and the Eastern Question sent waves through the Prečani Serb elite, particularly regarding the apparent Austro-Hungarian aim of annexing Bosnia and Herzegovina. Frequent articles on the topic were written by Svetozar Miletić, who symbolically terminated his political engagement when the Uprising failed.

Keywords: Knjaz Nikola, Svetozar Miletić, Herzegovina, uprising, Austria-Hungary, Prečani Serbs, Montenegro.